

Recenzie

Thomas Lemke: Foucault Governmentality and Critique

Boulder and London: Paradigm Publishers 2012, 133 s.

Ostatné dve dekády boli obdobím zvýšeného záujmu o prácu francúzskeho filozofa Michela Foucaulta. Na svedomí to mali knižné vydania jeho prednášok na Collège de France (v češtine vyšlo *Zrození biopolitiky* a *Je třeba bránit společnost*). V nich rozpracoval koncept governmentality, ktorý sa stal populárnym najmä pre svoj novátorský prístup k problematike vládnutia. Privítali ho napríklad marxisti hľadajúci metódy mimo ekonomistických explanatórných modelov. Ostatným sociálnym vedcom umožnil vyrovnáť sa s prechodom od štátu blahobytu k neoliberalným prístupom k vládnutiu.

Thomas Lemke v útlej knihe nazvanej *Foucault, Governmentality and Critique*, ktorá čiastočne vychádza z jeho už publikovaných článkov, ponúka prístupné uvedenie do tejto na prvý pohľad zložitej problematiky. Jeho cieľom je „ozrejmiť rolu a dimenzie konceptu governmentality vo Foucaultovej práci a po nej“ (s. 3). Podľa autora Foucault revidoval svoju genealógiu moci v druhej polovici 70. rokov a do centra jeho pozornosti sa dostal koncept vládnutia, ktorému sa venoval v nasledujúcich rokoch. Umožnilo mu to situovať otázku moci do širšieho kontextu. Hlavným prínosom governmentality ako analytického konceptu je sprostredkovanie medzi mocou a subjektivitou, medzi procesmi dominancie a technológiami seba samého, medzi politickou vládou a seba-vládou. Tým sa zároveň ozrejmujú spojenie medzi poznaním a mocou známe aj zo skorších Foucaultových prác (s. 3-4).

Kľúčové pre porozumenie governmentality ako konceptu sú prvé dve kapitoly, ktoré sa zaoberajú posunom vo vnímaní moci a štátu. V prvej kapitole Lemke ukazuje ako Foucault prekonáva dichotómiu moci založenej na hierarchii a dominancii a na kooperácii a konsenze. Uniká čistým klasifikáciám a vychádza z rôznorodosti moci. „[D]onucovanie a konsenzus sú reformulované ako jedny z mnohých prostriedkov vládnutia“ (s. 17).

Najprv je treba pripomenúť konceptualizáciu moci, ktorá je v protiklade k jej právnemu (juridiko-diskurzívnemu) chápaniu (v slovenčine pozri Buraj, Ivan: Foucault a moc). Moc je treba analyzovať ako vzťah a nie ako substanciu. Nenachádza sa len v štátnych inštitúciách, ale prechádza celým sociálnym poľom, teda je všadeprítomná. Namiesto makro-politickej perspektívy ponúka Foucault mikro-politický pohľad. A napokon, moc nie je represívna, ale je produktívna. Umožňuje ako jedincom tak kolektívom nové formy poznania a praxe.

Toto poňatie moci charakteristické pre *Dozerat' a trestat' a Vól'u k vedeniu* bolo problematické, pretože neumožňovalo analýzu spôsobu, akým sa konsenzus aktívne generuje a stabilizuje a tiež, ako sa mikro-moci integrujú a artikulujú do všeobecnejších mechanizmov moci. Ak aj sa Foucaultovi podarilo odŕať kráľovu

hlavu a ukázať, že moc nevychádza z jedného centra, pomocou governmentality bol schopný sa pýtať, ako je možné, že to bezhlavé telo sa naďalej chová, ako by hlavu malo (s. 12).

Vychádza z tézy, že „moderný (západný) štát je výsledkom komplexnej kombinácie ‚politickej‘ a ‚pastierskej‘ moci“ (s. 13). Kým politická moc odkazuje na naše obvyklé chápanie moci štátu, pastierska sa dotýka ovládania duší. Popri morálnych a právnych normách politickej moci tu existuje autorita farára. Ten neustále sleduje či je naše vnútorné ja na správnej ceste k vykúpeniu. V sekulárnej forme moderného štátu je pastierska moc založená na produkcii racionálneho vedenia ako o jedincoch, tak o celých populáciách. Vzniká tak autonómna politická racionalita, ktorá nie je založená ani na teologicko-kozmozologických princípoch, ani odvodená od osoby Machiavelliho Princa. Vychádza zo štátnej rezóny. Princípy vládnutia sa stávajú objektom racionálneho poznania, ktoré sa však v čase mení. Z racionality usilujúcej o zvyšovanie moci a bohatstva suveréna sa cieľom stala snaha vládnúť v súlade s modelom ekonomiky ako priestoru, ktorý štát definuje a na ktorý dozerá, až napokon viedla k pomerovaniu akýchkoľvek vládných aktov slobodou individuí a ich ekonomickou racionalitou. Nie štát určuje, na čo slúži trh, ale trh rozhoduje o správnosti konania štátu. Ľudia nie sú vnímaní ako jedinci, vymieňajúci si svoje služby a tovary na trhu, ale ako podnikatelia, ktorí podnikajú sami so sebou. V tejto neoliberálnej racionalite sa nachádzame dnes.

Štát Foucault definuje ako „transakčnú realitu“ (s. 27), „to znamená dynamický súbor vzťahov a zlúčení (syntheses), ktoré zároveň produkujú inštitucionálne štruktúry štátu a poznanie o ňom“ (ibid.). Analytika vládnutia skúma historickú ontológiu štátu. Takže predstava, že štát neexistuje, je nasledovaná otázkou, ako rôzne elementy a praktiky umožnili, že vlastní historickú realitu a štruktúrnu koherenciu počas dlhšieho obdobia (s. 28). Moderný štát je historicky spojený s rozmachom sociálnych vied a produkciou poznania o populáciách a jedincoch a o fyzických podmienkach národného teritória, ktoré umožnili kalkulovať s ľuďmi a vecami ako objektami politických programov. Štát teda nie sú len štátne inštitúcie, ale aj diskurzy. A zároveň nie je to len daná materiálna štruktúra a mód myslenia, ale aj žijúca entita stelesňujúca nejakú skúsenosť. Preto politiky štátu voči obyvateľstvu nie je možné oddeľovať od vzniku tohto štátu. Tieto politiky sa neustále podieľajú na jeho reprodukcii a neustále tak premieňajú jeho základy. Nie je teda možné vnímať štát ako niečo, čo by bolo dané a následne skúmať politiku (policy) tejto danosti, pretože tá politika mení to, čo je zdanlivo dané.

To vedie Lemkeho definovať štát ako dôsledok, nástroj a miesto. Je dôsledkom stratégií, pretože nie je možné ho redukovať na homogénneho, stabilného aktéra, ktorý by existoval pred politickou aktivitou. Pritom však je štát najdôležitejšou formou moci, ku ktorej sa všetky ostatné nejakým spôsobom vzťahujú. Zároveň je nástrojom stratégií v tom zmysle, že vytvára odlišnosť medzi vnútom a vonkajškom, štátnym a neštátnym. Takže procesy a aktéri, ktorí sa označujú za súkromných môžu nadobúdať určité privilégia, alebo naopak o ne môžu byť pripravovaní (napríklad nelegálni migranti). A napokon je štát miestom strategickej

akcie. Tu Lemke nadväzuje na Nica Poulantza a Boba Jessopa. Štát umožňuje určitú strategickú selektivitu. Rôzni aktéri majú rôznu schopnosť presadzovať na tomto teréne svoje záujmy. A zároveň odlišné terény (teda štátne formy) vyhovujú odlišným aktérom. Avšak nikdy sa nedá povedať, že by štátna štruktúra plne determinovala úspech alebo neúspech konkrétnych politických stratégií.

Fungovaním takto nestabilne definovaného štátu sa zaoberá analytika vládnutia – analytika governmentality. Študuje spôsoby, akými sú v rámci rôznych governmentálnych technológií produkované formy subjektivity, rodové režimy a životné štýly. Lemke identifikuje štyri rôzne technológie. V skoršej tvorbe Foucault píše o technológiách disciplinujúcich individuálne telá alebo regulujúcich populačné procesy. V neskorších dielach píše o technológiách seba samého a politických technológiách indivíduí. Na jednu stranu sa technológie seba samého koncentrujú na procesy seba-ovládania – seba-vnímania ako etických bytostí, ktoré sa určitým spôsobom chovajú. Moc tu pôsobí v zmysle vedenia vedenia. Teda zaisťovania, aby sa subjekt správal určitým spôsobom na základe vlastného uváženia. Politické technológie indivíduí nás zas vedú k tomu, aby sme sa vnímali ako spoločnosť, ako súčasť určitej sociálnej entity, napríklad národa. Tu je zrejme prepojenie mikro- a makro-pôsobenia moci, ktoré sa nedá oddeliť. Preto analytika vládnutia skúma ako materiálne štruktúry, tak symbolické. Sem patria: „metódy skúmania a evaluácia; techniky zaznamenávania, počítania a kalkulovania; účtovné procedúry; časové rutiny a priestorové rozloženie aktivít na špecifických miestach; prezentačné formy ako tabuľky a grafy; formuly pre organizáciu práce; štandardizované taktiky pre tréning a nadobúdanie návykov; pedagogické, terapeutické a trestné techniky pre nápravu; architektonické formy v ktorých dochádza k intervenciám (napr. triedy a väzenia); a profesné slovníky“ (s. 30).

Tretia kapitola sa venuje problematike biopolitiky a bezpečnosti. Základom biopolitiky je biomoc, ktorá pozostáva z dvoch základných módov – disciplinácie individuálneho tela a regulácie populácií. V rámci vzniku politickej ekonómie došlo k už zmienenému vnímaniu trhu ako sebaregulačného mechanizmu, ktorý vykazuje prirodzené charakteristiky. Tie musí vláda rešpektovať. Nová forma vládnutia, ktorá sa objavuje v polovici 18. storočia viac neusiluje o maximálnu moc štátu, ale používa ekonomickú racionalitu na to, aby určila, či je vládna aktivita nutná, alebo nadbytočná, či dokonca škodlivá. Avšak dôsledkom nie je redukcia štátnej moci. Do prírody je možné zasahovať. Na jednu stranu tu existuje z jej strany obmedzenie, na druhú prirodzené charakteristiky populácie „otvárajú sériu dovedy nepoznaných možností pre intervencie (s. 43). Nejde pritom ale o priame zákazy a regulácie, naopak základom je laissez-faire spojené s podnecovaním, navádzaním, stimulovaním a motivovaním. Kľúčovou súčasťou politickej ekonómie pritom je biológia. Jej vznik okolo roku 1800 zmenil vnímanie života skrz kategórie ako reprodukcia, rozvoj, či prežitie.

V súvislosti s touto zmenou v rámci vládnutia sa do popredia dostávajú „mechanizmy bezpečnosti“ (s. 45). Ich hlavným prvkom je sloboda. Tá však nie je nejakou univerzalitou, ktorá by sa dala kvantitatívne merať, ale je vzťahom medzi

vládnucimi a ovládanými. Liberalizmus nezaistuje garancie slobody, ktoré by existovali nezávisle na praxi vládnutia, ale organizuje podmienky, pri ktorých jedinci môžu svoju slobodu vykonávať. Sloboda nie je akýmsi ideálom, ktorý chce liberálna vláda dosiahnuť, ale je jeho nutným základom, jeho nástrojom.

Avšak tým, ako liberalizmus vychádza z pôsobenia slobodných jedincov, zároveň umožňuje ohrozenie tejto konštitutívnej slobody. Voľné pôsobenie síl je to, čo ohrozuje ľudské slobody a vyžaduje zásah. Typickým príkladom tohto paradoxu je antimonopolný úrad. Voľný trh je nutné ohraničiť, inak by skolaboval. Súčasťou liberálnej slobody sú preto obmedzenia, kontroly a najmä kalkulácie s tým, ako sa slobodní jedinci budú chovať.

Vláda teda musí zabezpečiť voľné pôsobenie síl, ktoré samo seba neohrozuje. Súčasťou slobody ako konštitutívnej súčasti liberálneho vládnutia je bezpečnosť. Avšak tá nie je akýmsi negatívnym dôsledkom toho, že sloboda môže mať nebezpečné dopady, ale je „esenciálnou podmienkou a pozitívnym elementom liberálnej slobody“ (s. 46). Liberalizmus si pestuje nebezpečie, podriaďuje ho ekonomickej kalkulácii a porovnáva jeho výhody s nákladmi.

Morálnou dimenziou liberálneho vládnutia je, že od jedincov sa očakáva, že sa budú vyrovnávať so sociálnymi rizikami, budú schopní ich merať a kalkulovať s nimi tak, aby ochránili seba i svoje rodiny. Z ľudí sa tak stávajú podnikateľské subjekty a strach hrá významnú morálnu úlohu. Napríklad neustála hrozba nezamestnanosti a chudoby robí ľudí opatrnými. Medikalizácia spoločnosti „mení zdravých jedincov na asymptomaticky chorých ľudí, od ktorých sa očakávajú preventívne opatrenia a pravidelné lekárske prehliadky“ (s. 50).

Významnou funkciou strachu v spoločnosti je vytvorenie homogénnych skupín a ich segregácia na bezpečné a nebezpečné. Dôsledkom je existencia slumov, či na Slovensku rómskych osád. V rámci súčasnej vojny proti teroru strach umožňuje potláčať mnohé ďalšie ľudské slobody v záujme ich paradoxného rozširovania.

Štvrtá kapitola vybočuje z témy governmentality a zaoberá sa rozhovorom s Foucaultom na tému *Čo je to kritika*. Vyslovuje sa proti jej obvyklému chápaniu kritizovania konkrétnych vecí, ktoré nejakým spôsobom nie sú pravdivé, v prospech spochybňovania režimov pravdy. Taká kritika mieri na formy racionality, ktoré nás ovládajú a snaží sa ich prekonať. Zároveň je založená na skúsenosti, keďže jej cieľom je premena seba samého. „Kritika znamená meniť pravidlá hry a zároveň hru hrať“ (s. 70).

Autor sa ku governmentalite vracia v poslednej kapitole. Vysvetľuje jej prínosy pre štúdium neoliberalizmu. Nevníma ho ako „nesprávne poznanie“ spoločnosti a ekonomiky, ktoré je treba nahradiť iným, vedeckým, alebo emancipačným, poznaním. Neoliberálna politická racionalita z pohľadu governmentality nie je nejakým čistým, neutrálnym poznaním, ale je elementom vládnutia, ktoré vytvára diskuzívne pole. Neoliberalizmus teda nie je uzavretým systémom myšlienok, alebo postojov v zmysle mentality alebo ideológie. Je racionalitou, ktorú je treba študovať ako prax. Netreba hľadať hlboko ukryté štruktúry, ale je lepšie sa pozerať na povrch toho čo sa deje.

Pre mnohých kritikov neoliberalizmus znamená víťazstvo kapitalizmu nad štátom a defenzívnou reakciou pre nich je poľudštenie barbarského kapitalizmu tým, že štát opäť nadobudne svoje regulačné právomoci. V skutočnosti však ekonomika nie je nejakou transcendentnou entitou, ktorá by mohla zvíťaziť nad štátom. Nedá sa ju vnímať ako vôbec potenciálne existujúcu mimo politickú reguláciu. Umenie vládnuť prestupuje do ekonomiky a práve takéto oddelené vnímanie štátu od ekonomiky je súčasťou dnešnej racionality. Ani marxistický pohľad na boje voči kapitálu, ani stredoprúdový pohľad na ekonomiku ako prirodzenú sféru s vlastnými zákonitosťami tak nie je správny. Tzv. ústup štátu v skutočnosti zväčšuje schopnosť vládnuť skrz novú – neoliberálnu – guvernmentalitu. Došlo akurát k zmene z formálnych na neformálne techniky vládnutia.

Tretia kritika neoliberalizmu sa týkala jeho deštruktívnych dopadov na jedincov a spoločnosť ako celok, napríklad oslabovania spoločenských väzieb, presadenia imperatívov flexibility, mobility a riskovania, či rozpadu rodinných hodnôt, teda akéhosi anti-humanizmu. Z pohľadu guvernmentality však súčasťou týchto efektov je spojenie medzi jedincami a vládnutím cez technológie seba samého. Neoliberalizmus v ľuďoch podporuje, aby svojim životom dali špecifickú, podnikateľskú, formu. Zmena hodnôt v prospech individuálnej slobody a seba-naplnenia a slovník podnikania a súťaže umožnili úzke prepojenie medzi ekonomickou a osobnou prosperitou. Takže voľný čas a pracovná doba prestali byť protiklady, ale sa začali dopĺňať. Z pohľadu zamestnávateľov viac nie je nutné disciplinovať zamestnancov, pretože práca sa stala súčasťou seba-naplnenia, teda osobnou voľbou. Disciplinujú sa sami. Neoliberalizmus tak vskutku viedol k zmene hodnôt a s nimi spojenými negatívnymi javmi, avšak ľudia samotní boli súčasťou tejto formy vládnutia.

V závere Thomas Lemke prezentuje viaceré kritiky voči štúdiu guvernmentality. Prvou je kritika vnímania guvernmentality ako formy vládnutia, ktorá nasleduje po vládnutí založenom na suverénnej a disciplináčnej moci jednoducho preto, že je lacnejšia a efektívnejšia. Keď sa ľudia sami slobodne rozhodujú, že budú jednať v súlade so smerovaním moci, netreba ich strážiť. Produktívna moc nahrádza represívnu. Nielen, že všetky tri druhy moci v skutočnosti existujú vedľa seba a rovnako ako dochádza k represii a používaniu násilia, tak dochádza aj k technológiám seba samého, zároveň však elementy slobody a autoritárstva sú prítomné v guvernmentality ako jej inherentné súčasti. Represia ju nepredchádza, ale sa v nej objavuje ako jeden z jej základných kameňov, bez ktorého by sa nezaobišla.

Druhou, podľa mňa veľmi dôležitou, kritikou je, že analytika vládnutia sa nezaobera vedou a technológiou. Ne-ludské súcna sú vnímané ako neutrálne a sociálni vedci a vedkyne sa zameriavajú iba na ľudí a to, čo robia. V tomto zmysle je kľúčový prístup Bruna Latoura a jeho kolegov, ktorí píšu o aktantoch, teda veciach nadaných mocou. Pritom Foucault samotný pod vládou predpokladá riadenie ľudí a vecí, takže je na čo nadväzovať.

Posledná kritika, ktorú zmienim, je podľa mňa najzásadnejšia a týka sa pojmu stratégie. Štúdiá governmentality sa príliš zaoberajú politickými programami a ich neúspechmi, namiesto toho, aby ich neúspechy považovali za súčasť širších stratégií moci (bez stratéga). „Pokiaľ ‚neúspech‘ poukazuje na nedokončenosť a nepredvídateľnosť vládnych programov, neúmyselne tým redukuje rolu opozície, boja a konfliktu na obštrukciu a odmietnutie. Pre mnoho štúdií governmentality nesúhlas nie je súčasťou programu a jeho rola ostáva čisto negatívna a obmedzená na odpor. Dôsledkom je, že konštruktívna (a nie iba obštruktívna) rola bojov a spôsobov, v ktorých sa opozícia vzájomne ovplyvňuje s pravidlami, sa nedá analyzovať“ (s. 92). Je azda symptomatické, že Lemke si vyberá na ilustráciu Foucaultov príklad delikvencie, podľa mňa jeden z veľmi mála jasných a zrejmých príkladov stratégie, v ktorej aktéri nejakým spôsobom jedajú, avšak ich dôsledky sú celkom odlišné od ich cieľov, no napriek tomu sú veľmi mocenské. Neúspech vládnych programov teda môže byť z pohľadu konkrétnej mocenskej stratégie úspechom.

Na záver je treba zmieniť Lemkeho reakciu na kritiku od autorov ako Jürgen Habermas, či Nancy Fraser, že Foucaultovo poňatie moci znemožňuje špecifikovať, prečo by sme sa mali brániť dominancii a ktoré praktiky by sme mali odmietat' a ktoré akceptovať. Podľa Lemkeho Foucault odmieta normatívne súdy ohľadom väčšiny foriem moci. Existuje množstvo takýchto foriem, ako napríklad morálne poradenstvo, presvedčovanie, pedagogické techniky, či ekonomické vykorisťovanie alebo násilie. „Iba voči tým z týchto vzťahov sa dá namietat', ktoré sú zafixované v rigidných asymetrických a inštitucionalizovaných formách nerovnosti“ (s. 23). Mocenské vzťahy nie sú samé o sebe dobré alebo zlé, ale sú nebezpečné, pretože „sa môžu vždy skonsolidovať do štádia dominancie. Preto nadobúda štúdium governmentálnych technológií kritickú dôležitosť. Tieto technológie regulujú do akej miery sa strategické hry stanú otvorenými alebo zafixovanými, ako sa konsolidujú do stavov dominancie alebo ponúkajú možnosti pre prax slobody“ (ibid.).

Preto si Foucault vo vzťahu k systému sociálneho zabezpečenia predstavuje „systém (...), ktorý by nás oslobodil od nebezpečenstva a od situácií, ktoré si nás podrobujú (...) Ponúka odlišnú predstavu bezpečnosti, bezpečnosti, ktorá otvára cestu k bohatším, početnejším, rôznorodejším a flexibilnejším vzťahom k nám samým a k iným a zároveň nám zaisťuje naozajstnú autonómiu“ (s. 54). Preto nestačí iba poukazovať na nebezpečenstvá neoliberalnej governmentality, je treba zároveň hľadať formy zabezpečenia, ktoré umožnia odlišnosť a autonómiu bez vytvárania strachu.

Ak sa zo štúdia governmentality pomaly stáva etablovaný interdisciplinárny odbor, je vhodné, že existujú snahy o stručné teoretické úvody, ktoré predstavujú jeho základy. Stostranová knižka Thomasa Lemkeho tak činí viac než dobre. Ostáva dúfať, že jej čitatelia sa chopia sady nástrojov Michela Foucaulta a prekonajú rigidné vnímanie moci, represie a slobody v prospech analýz

komplexnejších foriem vládnutia, ktoré nám však umožnia autonómnejšie formy života.

Tomáš Profant
doktorand na politológii na Viedenskej univerzite